

FATİH DEVRİ SONLARINDA İSTANBUL MAHALLELERİ, ŞEHRİN İSKANI ve NÜFUSU

(Yüksek Mühendis Ekrem Hakkı Ayverdi; Vakıflar
Umum Müdürlüğü Neşriyatından)

HALİM BAKİ KUNTER

İ s t a n b u l'un fethi kadar mühim bir hâdise de Türkler tarafından imarı olmuştur, dersek ancak hakikati ifade etmiş oluruz.

Şehir, Türkler tarafından fethi sırasında harap, bakımsız, dağınık, plânsız bir çehre arz ediyordu. İ s t a n b u l'un harabliği münhasıran muhasara ve fetih esnasında cereyan eden savaşlardan ileri gelmiyordu. B i z a n s'ın son devrinde belde esasen böyle perişan ve bitik durumda bulunuyordu.

Bu itibarla çizdiğimiz tabloda harbin tesirlerini lüzumundan fazla aramak yersiz ve hatalı bir hareket olur.

B i z a n s'ın son devrinde şehrin hali ve nüfusu, F a t i h devrinde iskânı ve imarı tarafsız ve objektif bir şekilde tetkik ve mütalâa edilecek olursa İ s t a n b u l'un imarı mucizesi ve bunun sırları olanca ihtişamıyla meydana çıkar.

Millî mimarımız ve İ s t a n b u l tarihi hakkında birbirinden kıymetli eserler veren ve bu yoldaki eserlerin neşri hususunda güzide ve devamlı himmetler sebke-den Yüksek Mühendis E k r e m H a k k ı A y v e r d i bu mevzuu *Dergi*'mizin F a t i h sayısı için tam bir vukuf ve salâhiyetle ele almış ve muvaffakiyetli bir şekilde işlemiştir. Bir makale hacmini çok aştığı cihetle bu etüdün müstakil bir kitap halinde basılması ve *Dergi*'ye yalnız İ s t a n b u l mahallelerine ait cetvelin konulması daha uygun görülmüştür.

Dergi'mizin bu sayısı ile birlikte neşir sahasına konulacak olan bu kıymetli

monoğrafiyi ilim âlemine sunmakla büyük bir bahtiyarlık duymaktayız.

Müellif eserinin başında B i z a n s'ın son devrindeki bitkin ve perişan halini keskin hatlarla ifade ve tasvir etmiştir.

İ s t a n b u l fetholunduğu zaman mamur bir şehir nizamına uygun miktarda ahali ile meskûn bulunmadığı gibi sîr içindeki şehir dahi aralarında irtibat ve nüfus kesafeti bakımından nisbet bulunmayan muntakalara ayrılmıştı. 1450 senesinden az evveleri şehri gezip notlar bırakmış olan seyyahların verdikleri rakamlar birbirinden farklı bulunmakla beraber bunların hepsi şehrin vüsatiyle mütenasip olmayan bir nüfus miktarı kaydedilmektedir.

Bunlardan P a p a l ı k S e f a r e t H e y e t i azasından Feylesof N i k o l o s V o n C u e s şehrin nüfusunu 40,000, T e t a l d i 30,000 - 36,000, A n d r e a d i A r n o l d i 50,000 olarak kaydetmişlerdir. Muhasara esnasında orada bulunmuş olan S a k ı z P i s k o p o s u L e o n a r d i'nin verdiği malûmat bu miktarı 70,000 olarak tesbite müsaittir. 14. Asır seyyahı E b ü l - F i d a ile 15. Asır başında K l a v i j y o'nun biraz sonra da B u n d o l m o n t h e d e l a B r o q u i è r e'in verdikleri malûmat şehrin perişanlığını bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır.

K l a v i j y o sırt kısımlarında şehrin buğday tarlaları ve bahçelerle dolu olduğunu söylemekte, S a r a y b u r n u'nda bile bağ ve bahçelerin mevcudiyetini haber

vermektedir. Ona göre şehrin en meskûn kısmı H a l i ç kenarı ve sahilde sûr ile deniz arasındaki ince şeritti. Pek az kesafet M a r m a r a sahilinde olup B a y e z i d'den sonraki sırtlar mahallelerden ari, pek çok kiliseler çökmüş ve harap vaziyetteydi. Mahallelerden mahrum geniş muntakaları divarlarla çevrilmiş büyük araziye sahip manastırlar ve hâli arazide yapılan mâlikâne tarzında -zengin bir kaç şahsa ait- ikametgâhlar teşkil ediyordu.

B u n d o l m o n t h e'da M a r m a r a limanlarının ve bilhassa L a n g a'nın tamamıyla dolmuş bulunduğunu, M a r m a r a sahilinde ahalinin H a l i ç cihetine naklettiğini yazmakta, F a t i h C a m i'i yakınındaki H a v a r i y u n K i l i s e s i'nin haraplığını, şehrin orta kısmında birbirinden tarlalarla ve ekin sahalariyle ayrılmış münferit mâlikâneler, köy tarzında iskân sahaları olduğunu belirtmektedir.

Türklerin eline geçtikten sonra şehir sanki sihirli bir el değmiş gibi bütün manzara değişiyor. Fetihden yirmi gün sonra F a t i h, B a y e z i d'de sarayının yapılmasını emrediyor. Vezirler, devlet ricali, ulema, topçubaşılar, sekbanbaşılar, sancaktarlar, çakırcı ve çorbacıbaşılar şehrin belli başlı muntakalarında birer cami veya mescit inşa ediyorlar; bunların etrafında mahalleler teşekkül ediyor, bir müddet sonra bütün boş sahalarda doluyor. F a t i h inşa ve imar faaliyetinde harp esirlerinin dolgun ücretler karşılığında çalıştırılmasını tensip ediyor. Elde ettikleri para, kısa bir zamanda hürriyetlerinin iadesini sağlıyor. F a t i h de zamanın âdeti mucibince cereyan eden, fakat kendisini üzen bir halin nihayete erdiğini görerek memnun kalıyor. Bundan başka bir yandan kaçanların avdetine müsaade olunurken, öte yandan A n a d o l u'nun ve R u m e l i'nin muhtelif yerlerinden getirilen halk toplulukları şehirde yer yer iskân ediliyor; böylece F a t i h devrinde asıl şehirde 181 mahalle teşekkül ediyor.

İ k i n c i B a y e z i d devrinde bu miktar daha da yükseliyor, hemen hemen son devirlerde mevcut olan mahalle sayı-

sını buluyor. Muhterem müellif İ s t a n b u l'da 262 mahalle tesbit etmiştir.

Bunlardan 181 tanesi İ s t a n b u l'da, 8 tanesi E y ü p'te, 2 tanesi K a s ı m p a ş a'da, 61 adedi G a l a t a'da, 10 tanesi de B o ğ a z i ç i ile Ü s k ü d a r'dadır.

Eserde şehrin neşvüneması ve K o s t a n t a n i y e'den İ s t a n b u l'a geçişi sıhhatli ve canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Mahallelerin ilk ağızda ufacık topluluklar halinde taazzuv etmesi ve bir kısmının ananevi Mescit çekirdeğinin etrafında teşekkül etmesi, bir kısmının meşhur veya meşhurca zatların isimlerine izafe edilmesi, bazı mahallelerin civardaki şayan-ı dikkat bir yerin ismini alması gibi hususlar geniş misaller verilerek anlatılmıştır. İlk günlerde nüfus kesafeti daha ziyade liman ticaretine yakın bulunan H a l i ç sahilinde olduğu halde inkişaf programı sıra ile birinci, ikinci, üçüncü tepelere ve sonra M a r m a r a sahiline doğru tanzim edilmiştir. Bundan başka B i z a n s zamanında meskûn olmayan sûrun garbindeki arazide E y ü b'e doğru onbir mahalle teşekkül etmiştir, ki bu da şehir ve civarında emniyetin kat'iyetle tessüs ettiğini göstermesi bakımından ayrıca bir ehemmiyet taşır.

Muhterem müellif T o p k a p ı S a r a y ı A r ş i v i'nde 9524 numarada kayıtlı olan ve F a t i h'in vefatından dört sene evvel tanzim edilmiş bulunan şayan-ı dikkat bir vesikaya istinaden İ s t a n b u l ve G a l a t a'daki ev sayısını 16324, İ s t a n b u l ve G a l a t a'daki dükkân adedini de 3927 olarak kaydetmektedir.

F a t i h devrinde son dört beş senesi içinde şehrin nüfusu da 185 - 195 bin kişi arasında hesaplanmıştır. Yuvarlak bir rakamla şehrin nüfusu yirmi iki, yirmi üç senelik bir devirde 70,000 den 200,000 yükselmiş oluyor.

Bu kıymetli ve yorucu etüdü hazırlarken müellif, müracaat edilmesi lâzımge-

leni bütün kaynaklara müracaat etmeği ihmal etmemiştir:

Hadikatü'l-Cevami gibi malûm ve muayyen eserlerden başka adları aşağıda gösterilen başlıca 7 kaynak ana me'haz hizmetini görmüştür.

1 — T a h s i n Ö z tarafından Almanca neşredilen *Fatih vakfiyesi*, İstanbul 1935.

2 — V a k ı f l a r U m u m M ü d ü r l ü ğ ü neşri *Fatih vakfiyesi*, Ankara 1938.

3 — O s m a n E r g i n tarafından neşredilen *Fatih İnarcti vakfiyesi*, İstanbul 1945.

4 — *Ayasofya vakıfları tahrir defteri*, M e h m e d b. A l i y i ' l - F e n a r i . hicri 926 tarihli.

5 — Hicri 953 tarihli, A b d u r r a h m a n b. S e y d i A l i tarafından tanzim olunan tahrir defteri.

6 — Müellifin *Fatih Devri Mimarisi* adlı eseri.

7 — İ s t a n b u l ve bilâd-i selâsede kâin mahalle ve köyler hakkında 1922 yılında tanzim edilmiş olan cetvel.

Müellif eserine iki harita eklemiştir. İ s t a n b u l ciheti için 1/10,000 mikyaslı 1922 tarihli *Şehremaneti haritası*, G a l a t a ciheti için, o mikyas küçük geldiğinden, 1/5000 mikyaslı harita esas ittihaz edilmiştir.

Haritada İ s t a n b u l cihetindeki mahallelerin % 98 nin yerleri katıyetle tesbit ve işaret edilmiştir ki, bu hemen hemen tamamı demektir.

Şehrin o zamanki surları harita üzerinde gösterilmiş, halen mevcut olanlar ve olmayanlar ayrı işaretlerle belirtilmiştir.

Vukufu ve sabırlı bir mesainin mahsulü olan bu kıymetli etüdün müellifini ve böyle bir eserin hazırlanmasını ve neşrini sağlayan V a k ı f l a r U m u m M ü d ü r l ü ğ ü' nü hararetle tebrik ederiz.

Türklerin İ s t a n b u l' u ne halde buldukları, fetihten sonra karşılaştıkları meseleler ve bunları ne suretle hallettikleri eserde pek güzel tebarüz ettirilmiştir. Bu etüd zevkle, dikkatle, ibretle okunacak ve istifade edilecek ve bizden sonra gelecek nesillere yâdigâr kalacak bir eserdir. R o m a taklidi K o s t a n t a n i y e' den İ s t a n b u l hârikasının nasıl olduğunu pek güzel anlatmağa muvaffak olmuştur. Eserin en son pasajını burada kari'lerimize aynen sunuyoruz.

“Türkler İ s t a n b u l' u almadan çok evvel yeniden şehir kurmak hususunda büyük bir kabiliyet göstermişlerdi. Yalnız yeniden kurmak değil, bozuk veya dar kurulmuş olanların ahenksizliğini sanki sihirli bir elin temasiyle bir anda değiştirdiler. Seleflerinin noksan zihniyeti ve kapalı mekân içinde kalmadılar. B u r s a , sonra E d i r n e buna ne canlı birer misâldir. Avuç içi kadar şehirler derhâl genişledi ve tabiatın, topoğrafyanın ilham ve ibramına kusursuz bir surette uyularak ne emir ediyorsa o yapıldı; rengi, ahengi ve tevessü istikamet ve imkânı derhâl sezilerek her ikisi ona göre genişletildi ve iki küçük kastelden dünya çapında iki belde zuhur etti.

İ s t a n b u l fetholunduğu zaman karşısında kaldıkları mesele ise yukarıdaki hallerden başka türlü idi. Mekân ve saha küçük değil, bilâkis bir dev cesametinde, fakat kadavra korkunçluğunda idi; fâtihler, o zamanki Türklerden başka hangi millet olsa, bu kadavrava yeni bir hayat verip aynı esaslar dahilinde imâra gayret ederdi. Fakat onlar hiç şaşırılmayıp şehrin kuruluşunun hâricî görünüşte ahenksiz olduğunu, hattâ haricî manzarası var denecek bir halde bulunmadığını, dahilen de tâbiata uymadığını gördüler.

Daha fethin ilk yirmi günü içinde, B o ğ a z i ç i'nden anlaşılmaz bir inatla uzaklaştırılan her iki Bizans sarayı man-takasını terk ile evvelâ Bâyezid'de mavi sulara nazır saray ve on beş sene sonra da üç denizin kucaklaştığı yerde bir ikincisini yaptılar.

Makalemizin bütününden ve haritalardan anlaşılacağı veçhile en kesif iskân sahaları, ticaret dolayısıyla yine Haliç sahilinden başlamakla beraber, istikamet hep yamaçlara doğru oldu. En sık mahaller Yeni çarşının kurulduğu Mercan semtinde; Küçük pazar sırtlarında, Zeyrek, Saraçhanebaşı, Fatih ve Aksaray sathımaillerinde; Çarşamba yamaçlarında; Atikalı ve Çapa, Kocamustafa Paşa civarında yine hep sırtlarda yüksek yerlerde teşekkül etti. Sıklet merkezini Bâyezid'in teşkil ettiği de söylenebilir. Bizansın yalnız transite dayanan ve binaenaleyh sahile bağlı kalan ticaret mıntakası dahili ticaretin azameti icbarile Bâyezid semtine yükseldi. Hükümet daireleri Babıâli ve Topkapı sarayı çevrelerine toplandı, o zamanın nakil vasıtalarıyla merkeze gidip gelmenin güçlüğü ve kaybedilecek zaman dolayısıyla uzaklaştıkça kesafet azalıyordu. Şehrin en uzak ucu olan Yedikule en seyrek bir halde gayri müslimlerle meskûndü.

Bütün bu imar ve iskân veçhelerinin esasları Fatih'in İmparatorluğu kurmakla geçen o dağdağlı otuz senelik devresinde atılmış ve beş asır olduğu gibi devam etmiştir. Çünkü şehir bünyesine ve tabiata tam bir mutabakatla uymuştur. Eğer 1310 (1896) zelzelesi çarşını kâmil harap edip tamirat bitinceye kadar ticaretin başka yerlerde yerleşmesine sebep olmasaydı, şehrin ticaret mıntakasını belki gene Bâyezid'de bulacaktık. Yine esnaflık ve küçük san'atlar Bâyezid, Uzunçarşı ve Tahtakale'de gö-

rülecekti. Nitekim yangınlara kadar da ulema muhiti Fatih ve Çarşamba semti olmuştu. Şimdi de yine pek uzaklaşmış sayılamaz.

1922 senelerinde surlar sahilinde mevcut 280 mahalleden 182 tanesinin yani tam üçte ikisinin nüvesi Fatih devrinde kurulmuş, bir kelimeyle şehrin dahili taazuvunun esasları o kısa devrede tamamen yerleşmiş bulunuyordu. İstanbul'un kubbe ve minareler şehri ismini almasına ve görenler üzerinde sihirli bir tesir bırakmasına saik olan zirveler mimarisinin de temelleri bu zamanda atılmış bulunmaktadır. Sarayburnunun iki canibinde, Haliç ve Marmara sırtlarında devam eden tepeler zincirinin ilk bir kaç halkası bu devirlerde düğümlenmiştir. Topkapı sarayı ve oradaki azametli Fatih Köşkü birinci boğumu teşkil etmiş, Fatih Camii bunun ikincisini, Davud Paşa üçüncüsünü temin etmiştir. Artık bir asır sonra Süleymaniye'ler, Sultanselim'ler Sultana hmed'ler Bâyezid'ler, bu zinciri tamamlayacaktır.

Şehir böyle olmakla beraber diğer imar mıntakalarının da tohumları toprağa düşmüştür. Bir taraftan Eyüp, bir taraftan sağa ve sola, Tophane ve Kasımpaşa'ya taşan Galata, Beşiktaş ve Boğaz'ın Rumeli sahilinde bir çok güzel kısımlar mevcudiyet haline gelmişlerdir. Zirvelerde azamet, haşmet, sihirli sahil sularında kıvraklık ve munislik işte Roma taklidi Kostantaniye'den, İstanbul hârikası böyle doğdu".